

גן ילדים בבסיס צבאי: כשפעילות חינוכית פוגשת פעילות צבאית

עדית בליט-כהן, סיון אביאלי, דורית רואר-סטריאר

תקציר

מטרת מחקר זה לתעד תפיסות של ילדים ושל מבוגרים בסביבת גן ילדים בבסיס צבאי לגבי היבטים קהילתיים של הגן וסביבותיו. בבסיסים צבאיים גן הילדים נמצא בתוך "שיכון המשפחות", יישוב מוניציפלי בתוך בסיס צבאי, שבו מתגוררים אנשי קבע בחיל האוויר, רובם הורים לילדים המשרתים בתפקיד צבאי המצריך זמינות גבוהה. המחקר הונחה על ידי התיאוריה הקהילתית והפרספקטיבה מודעת-ההקשר. שאלת המחקר הייתה: מהן תפיסות הילדים, ההורים, בעלי התפקידים וצוות הגן בבסיס לגבי היבטים קהילתיים בגן ובסביבותיו?

המחקר התבצע בשיטת המחקר האיכותני (חקר מקרה) בהתבסס על הצלבת מידע מ-33 משתתפים בשיטות מחקר מגוונות ומותאמות לילדים ולמבוגרים. בקרב הילדים נעשה שימוש בציורים ובמפות, שהוכח במחקרים קודמים שהם כלי מחקר שבאמצעותם ילדים יכולים להביא לידי ביטוי את מחשבותיהם, את תפיסותיהם ואת עולמם הפנימי. נוסף על כך, התבצעו ראיונות מובנים למחצה עם קבוצות קטנות של ילדי הגן, עם בעלי תפקידים בבסיס, וכן עם קבוצת מיקוד שכללה את צוות הגן. ההורים שהשתתפו במחקר ענו על שאלון.

ממצאי המחקר העלו שלוש תמות: (1) ההצטלבויות בין הגן לקהילה: גן הילדים כגורם שייכות לקהילה, מעברים והשפעתם על הגן ועל הקהילה, גבולות מטושטשים בין הבית לגן ושיכון המשפחות והבסיס כמרחב למידה ושייכות לגן; (2) פעילות מבצעית לצד פעילות חינוכית: התפקיד הצבאי של הגן כשומר על הרצף המבצעי בבסיס, במודל הניהול הצבאי/האזרחי הייחודי שלו ובאופן שבו זמני לחימה מפגישים את הילדים עם השפעות הלחימה; (3) מיליטריזם: חשיפה גבוהה לאלמנטים צבאיים בתוך מרחב הגן והקהילה, התנהגות "צבאית" וידע צבאי של הילדים ושל הצוות, יחסי כוחות בין אנשי הצבא אשר מחלחלים לעולם הילדים וגאוות יחידה.

הדיון מתעמק בדרך שבה מאפייני הגן, הקהילה (שיכון המשפחות) ומאפייני הסביבה הצבאית מצטלבים. אף על פי שגן הילדים עמד במרכזו של מחקר זה, הצבא עומד במרכז ציר ההצטלבויות, כשלרוב תוכני הגן מותאמים לצורכי הצבא. ממצאי המחקר תורמים להרחבת גוף הידע של אנשי מקצוע שונים העובדים עם ילדים בגיל הרך בסביבה צבאית ולפיתוח תוכניות מותאמות לקידום רווחתם של הילדים.

מילות מפתח: גן ילדים, בסיס צבאי, קהילה, מיליטריזם

מבוא

ילדים הם חלק פעיל ובלתי נפרד מהקהילה ומהחברה, הם מקיימים יחסי גומלין עם הקהילה שבה הם חיים, משפיעים עליה ומושפעים ממנה (Edwards et al., 2012). גן הילדים הוא הקבוצה הפורמלית הראשונה של הילד ולכן אחד המקומות המשמעותיים המשפיעים על חייו של ילד בהווה ובעתיד (מור, 2017). פלוטניק ואשל (2008) הדגישו את חשיבות הקשר בין הגן לקהילה והזהירו מהפיכתו של הגן לבועה של תרבות וערכים, אשר אינם חלק אינטגרלי מעולמם הקרוב של הילדים. למרות שאפשר ללמוד מהספרות המחקרית על יחסי הגומלין בין הילד לבין הגן והקהילה, קיימים מעט מחקרים על גני ילדים בתוך קהילות עבודה ולא נמצאו כלל מחקרים אקדמיים על גני ילדים בבסיסים צבאיים בישראל. בדוח שנכתב לוועדה לזכויות הילד, כתב וייסבלאי (2007), כי גני ילדים נמצאים רק בבסיסי חיל האוויר, המשתתף במימון פעילות הגנים לגילי 3 חודשים עד 3 שנים הפועלים בתחומי שיכון המשפחות. וייסבלאי מצוין, כי שירותי רווחה לא תמיד מודעים למתרחש בשיכונים ובמסגרות החינוכיות. הררי ורוסו (2010) מציינים את הקשיים בהפרדה בין המקצועי והאישי, במיוחד במשפחות שבהן שני בני הזוג משרתים בחיל האוויר.

גן ילדים וצבא הם שני מושגים שלרוב אינם מתקשרים זה לזה באופן אסוציאטיבי. המחקר הנוכחי משתמש במושגים מתיאוריות קהילתיות ובאמצעותן מתייחס לבסיס כקהילה וכמעגל החיים הפיזי והרוחני-התרבותי שבו מתקיים גן הילדים בבסיס הצבאי. המחקר התבסס על גישה מודעת-

הקשר, אשר מרחיבה את התיאוריה האקולוגית על ידי התייחסות להקשרים השונים בחיי הקהילה והפרט ומדגישה היבטים שונים, כגון דינמיקה, היברידיות, הצטלבויות מיקומים, מורכבות וסוכנות (Agency) (רואר-סטריאר, 2016). על פי גישה זו, מעצם העובדה שהוא שוכן בליבו של בסיס צבאי גן הילדים אינו יכול להתנהל בניתוק מהמערכות הסובבות אותו וגם לו השפעה ניכרת על הבסיס כקהילה וכארגון.

מחקר זה, אשר נערך בשיטת המחקר האיכותני, מבקש להציג תפיסות של ילדים ומבוגרים לגבי היבטים קהילתיים של הגן בבסיס צבאי. במחקר השתתפו מבוגרים מן הקהילה המחזיקים בתפקידים שונים, צוות הגן, הורי הגן וכמובן ילדי הגן. המחקר המוצג משמש מעין חלון לעולמם של ילדים בגיל הרך החיים בסביבה צבאית. ממצאי המחקר יוכלו לתרום לפיתוחן של תוכניות חינוכיות העוסקות בשילוב היבטים קהילתיים בגן ויאפשר את הרחבת גוף הידע של אנשי מקצוע שונים העובדים עם ילדים בגיל הרך בתחומי קהילה וחינוך ובמתן מענה חינוכי ורגשי-חברתי לילדים החיים בסביבה צבאית.

סקירת ספרות

גן ילדים וצבא הם שני מושגים שלרוב אינם מתקשרים זה לזה באופן אסוציאטיבי. קיים מעט מחקר על גנים בארגונים בכלל ועל גנים בבסיסים צבאיים בפרט. המחקר הנוכחי משתמש במושגים מתיאוריות קהילתיות ומהגישה מודעת-ההקשר ובאמצעותן מגדיר את הבסיס הצבאי כקהילה וכמעגל החיים הפיזי והתרבותי שבו מתקיים ופועל גן הילדים.

קהילה

קהילה מוגדרת כקבוצת אנשים שלהם עניין משותף המקיימים קשרים ופעילויות משותפות לאורך זמן (סדן, 2009). באומן (Bauman, 2001) התייחס לקהילה כמושג המבטא את תקוותם של אנשים להשיג ביטחון בעולם לא בטוח. צפוני ושדמי-וורטמן (2010) הגדירו קהילה כמערכת

חברתית המקיימת ערוצי תקשורת ויחסי גומלין במירב תחומי החיים, ומטרתה לתת מענה לצרכים של יחידים, של קבוצות ושל ארגונים ולממש את השתתפותם ואת שותפותם במרחב הציבורי. ההיקף הרחב של הספרות העוסקת בקהילה משקף את קיומן של הגדרות רבות למושג זה. במחקר הנוכחי שתיים מהגדרות אלו רלוונטיות. הראשונה היא הגדרת קהילה גיאוגרפית המרוכזת פיזית במקום גיאוגרפי אחד שלו גבולות גיאוגרפיים ברורים, מוגדרים, אך עם זאת גמישים (סדן, 2009). השימוש במרחב פיזי משותף משפיע גם על תחושת הקהילתיות של החברים בה. הוא תורם לבריאות החברתית והפסיכולוגית של קהילות מודרניות ויוצר תחושת שייכות לקהילה (McMillan & Chavis, 1986). ברוואר (Brower, 2005), מצא שמאפיינים פיזיים-חיצוניים, כמו גבולות גיאוגרפיים ואחידות במראה, מסייעים לתחושת שייכות לקהילה ומבדילים את חברי הקהילה מאחרים, כל עוד קיים חזון משותף, חגיגות וטקסים משותפים ופעילויות קבוצתיות. לפי צפוני ושדמי-וורטמן (2010) הממד הטריטוריאלי מאפשר מפגש פיזי של חברי הקהילה ומשפיע על איכות הקשרים, על רמת ההיכרות ועל סוג היחסים הנרקמים, על האמון בין חברי הקהילה ועל היווצרותם של קשרים הדדיים בקהילה. הגדרה נוספת לקהילה הרלוונטית למחקר הנוכחי היא קהילה פונקציונלית. סדן (2009) מציינת, שההשתייכות לקהילות פונקציונליות מוגדרת מתוקף מכנה משותף, או מאפיינים משותפים המייחדים ומבחינים את חברה מן הקהילה הרחבה. היחסים בין חברי הקהילה הפונקציונלית מאופיינים בארבעה ממדים מקבילים ותומכים: אינטגרציה, חברות, השפעה וקשר רגשי משותף (סדן, 2009). בתוך הקהילות הפונקציונליות אפשר להבחין בקהילות עבודה.

שיכוני חיל האוויר בישראל הם דוגמה לקהילה העונה על שתי ההגדרות. בקהילות אלו מתגוררים אנשי צבא קבע המשרתים בבסיסים אלו ובני משפחותיהם. המגורים בשיכונים מאפשרים למשרתים לגור עם משפחותיהם ובמקביל להיות מסוגלים להתייצב לתפקידיהם הצבאיים.

המודל האקולוגי וגישה מודעת-הקשר וגני ילדים בסביבה צבאית

המודל האקולוגי של ברונפנברנר (Bronfenbrenner, 1994) מציג את התפתחותו של הילד לאור המערכות השונות בחייו ואת ההשפעות של יחסי הגומלין ביניהן. במרכזו של המודל נמצא הילד ומאפייניו המולדים ומקיפות אותו המערכות הבאות: מערכת המיקרו (Micro-system) הסביבה הקרובה של הילד, שעימה הוא בא במגע ישיר ויומימי. סוג היחסים וטיב היחסים עם דמויות ממעגל זה והנתונים הפיזיים של הסביבה שבה הוא נוכח משפיעים זה על זה ומושפעים זה מזה. מערכת המזו (Meso-system) כוללת את הקשרים בין הגורמים השונים במערכת המיקרו שאינם כוללים ישירות את הילד. מערכת האקסו (Exo-system) מתייחסת לאירועים המתרחשים בסביבה זו ונוגעים ישירות לדמויות מתוך מערכת המיקרו, כך שאלו משפיעים באופן עקיף על הילד. מערכת המקרו (Macro-system) היא מערכת התרבות ותת-התרבות, מערכות אמונה ואידיאולוגיות המשפיעות על שלוש הרמות הקודמות. מערכת הכרונו (Chronosystem) מתייחסת להשפעות ההיסטוריות על התפיסות והעמדות בממד הזמן שבו נבחנות המערכות השונות.

הגישה מודעת-ההקשר מבקשת להרחיב את המודל האקולוגי ומציעה ולהתבונן לא רק על הקשרים שבין המערכות השונות בחייו של הפרט, אלא גם על ההקשרים המשפיעים על המערכות השונות. גישה מודעת-הקשר מביאה בחשבון דינמיקה, מורכבות, היברידיות והצטלבויות מיקומים, כמו גם יחסי כוחות בחברה ומגדר (Nadan & Roer-Strier, 2020), ובכך היא גם שונה מגישות רב-תרבותיות, הרואות תרבות באופן בינארי, מכליל וקבוע.

לפי הגישה מודעת-ההקשר ילדים, משפחות וקהילות חיים במארג של הקשרים מגוונים הכוללים תרבות, דת, מעמד, גזע, מגדר, לאום, הקשר חברתי-פוליטי ועוד. ההקשרים האלו מעצבים את התפתחותם של הילדות והילדים ושל משפחתם ומתווים נסיבות חיים והזדמנויות. כמו כן, ההקשרים האלו דינמיים בהתאם לזמן ולמקום ומשפיעים על המשמעויות שהילדים מייחסים לאירועים ולחוויות. נוסף על כך, הקשרים שונים מצטלבים זה בזה ומשפיעים זה על זה בדרכים

מורכבות. ההקשרים סבוכים והיברידיים, ויש לתת בהם את הדעת על קונפליקטים ועל יחסי הכוחות בין השותפים השונים. עיקרון נוסף בגישה זו דוגל בהתמקדות בחוסן, בכוחותיהם של אנשים, של משפחות ושל קהילות כמו גם בסוכנות (Agency), שהיא יכולת הפעולה העצמאית שלהם (Nadan & Roer-Strier, 2020). כאשר חוקרים בגישה זו במקצועות החינוך והטיפול שואפים לזהות את ההקשרים המסוימים הרלוונטיים להבנת חוויות החיים של פרטים, של משפחות ושל קהילות.

גן בסביבה צבאית הוא דוגמה לבחינת חינוך לגיל הרך מתוך הקשרים. קיימת מעט ספרות העוסקת במסגרות חינוכיות בסביבה צבאית, בעיקר בארה"ב. בשנת 2013 למדו בארה"ב 86,000 ילדים במתקנים צבאיים של צבא ארה"ב ברחבי העולם (Cozza & Lerner, 2013). חייהן של משפחות אלו מאופיינים במעברי מגורים תכופים, בפרידות תקופתיות ובהתמודדות עם חיים בחו"ל, כמו גם בסיכון לפציעה או למוות של ההורה המגויס לצבא (Burrell et al., 2006). למרות הקשיים שמשפחות אלו חוות בעקבות השירות הצבאי, מצבן של המשפחות החיות בקהילות במתקנים צבאיים מבחינת רווחה ובריאות טוב. החיים בקהילות אלו מאופיינים במסורות עשירות ובמשאבים משמעותיים של הצבא והמדינה, שמהווים גורמי תמיכה (Cozza & Lerner, 2013).

ויסבלאי (2007), מונה חלק מן המשאבים שמעניק חיל האוויר למשפחות אנשי הקבע המתגוררים בשיכון, למשל, אפשרות להשתמש במתקני הבסיס (בריכה, קולנוע וכדומה), הסעות למרכזים עירוניים סמוכים, סבסוד של תשלומי ארנונה, מים, חשמל וכן תשלומים לגני ילדים, שירותי דואר ובנקאות בתוך הבסיס ועוד.

בישראל קיים מעט מאוד מידע על חוויית החיים של ילדים ומשפחות בבסיס צבאי. טמיר (2016), חקרה נרטיבים של בוגרים צעירים (בגילים 25-40), 'ילדי חיל האוויר', לגבי זיכרונותיהם מחוויית מעברי הדירה התכופים בהקשר של תחושת שייכות, יחסים בינאישיים וסוגיות זהות, על סמך זיכרונותיהם ותפיסותיהם בבגרות המוקדמת. ממצאי המחקר הראו כי חוויתם של משתתפי

המחקר כילדים החיים בבסיסי חיל האוויר הייתה חיובית, מלאת ביטחון ורחוקה מאוד מאפיון של ילדים הסובלים מסטרס טראומתי.

בדוח לוועדה לזכויות הילד מציין וייסבלאי (2007), כי שירותי רווחה לא תמיד מודעים למתרחש בשיכונים ובמסגרות החינוכיות. הררי ורוסו (2010) מציינים את הקשיים בהפרדה בין המקצועי והאישי, במיוחד במשפחות שבהן שני בני הזוג משרתים בחיל האוויר. ההורים שרואינינו לאותה כתבה ציינו, כי הקושי הבולט ביותר הוא הקרבה בין השיכון לבסיס, בין המגורים לעבודה. באותה כתבה אף מובא ציטוט של אחת המרואיינות: "ההפרדה קשה מאוד ואפילו קצת משונה. אנחנו אוהבים מאוד לגור בשיכון, הוא פסטורלי ושלוו כמו קיבוץ. הכול ירוק, יש נדנדות בחצר והשכנים דואגים זה לזה. מצד שני, אם רק חוצים את הקו שמפריד בין השיכון לבסיס, נכנסים לאזור מלחמה."

מיליטריזם וחינוך

מיליטריזם הוא מצב שבו רוב חלקי החברה, שלכאורה נמצאים מחוץ לצבא, חושבים במונחים צבאיים ומקבלים בלא ערעור את הפיכת סמליו של הצבא לחלק מרכזי בתרבות ובזהות האתנו-לאומית, וכן את הצבא כמוסד שמחבר בין דורות, בין מעמדות ובין קבוצות מגדריות. המיליטריזם יוצר אווירה שבה המרכזיות של הצבא נראית טבעית והפתרונות הצבאיים לבעיות מדיניות נשמעים הגיוניים (קימרלינג, 1993). ככל שהמיליטריזם משתלט יותר על היחיד ועל החברה, הוא זוחל לתוך שגרת חיי היומיום, והצרכים הצבאיים מקבלים חשיבות עליונה (Enloe, 2000). תפיסות מיליטריסטיות והתנהגות מיליטריסטית מונחות במבנה העומק של החברה הישראלית (קימרלינג, 1993). העובדה שאנשי צבא לשעבר מאיישים משרות בכירות בפוליטיקה, בכלכלה ובחינוך, וריבוי של מוצרי תרבות רוויים דימויים ונושאים צבאיים, הם רק חלק מהסממנים להיותה של החברה הישראלית חברה מיליטריסטית (צפדיה, 2010).

מערכת החינוך בחברה הישראלית מקנה הרגלי חשיבה שלפיהם שירות צבאי של נערות ונערים הוא שלב טבעי, נורמלי, אפילו רצוי. היא משקיעה מאמצים ביצירת התניה להתגייס לצבא ללא הצגת שאלות, ללא הטלת ספק או בחינה ביקורתית של הקשר בין הצבאיות למצב הפוליטי ובינם לבין אזרחות ומגדר (גור, 2005). במערכת החינוך ילדי הגן מבקרים בתערוכות צה"ל, קצינים מוזמנים לבתי ספר להרצאות, תלמידי תיכון מוזמנים לצפות בתרגיל אש חיה, קבוצות נוער מבקרות במחנות צבא ועוד. סמלים ומסרים מיליטריסטיים מצויים גם במקצועות הלימוד בבית הספר, בסיפורי התנ"ך, בספרות, בהיסטוריה וכדומה (יהב, 2002).

מטרת מחקר זה היא לעמוד על היבטים קהילתיים מפרספקטיבה מודעת-הקשר, הבוחנים גן בארגון צבאי. השאלות שהנחו מחקר זה היו: (1) מהן תפיסות הילדים לגבי היבטים קהילתיים בגן ובסביבותיו? (2) מהן תפיסות המבוגרים (ההורים, צוות הגן ובעלי התפקידים בבסיס) לגבי היבטים קהילתיים של גן הילדים?

שיטת המחקר

אם ברצוננו להבין חברה, עלינו ללמוד גם מהילדים החיים בה ולא רק ממבוגרים (Mayall, 2002). בהתאם לזאת, מחקר תפיסות איכותני זה מעניק מקום שווה לתפיסותיהם של ילדי הגן. תיאוריית הסוציולוגיה של הילדות רואה את הילדים כמומחים לחייהם (Corsaro, 2003). בעידודה של גישת הפסיפס (מוזאיקה) (Clark & Moss, 2001), מחקרים הראו שילדים צעירים מאוד יכולים לספק תובנות חשובות מחיי היומיום שלהם (Irwin & Johnson, 2005). המחקר הנוכחי נערך בסוגת המחקר האיכותני מודעת-הקשר, המצליב בין תפיסותיהם של ילדים והמבוגרים הרלוונטיים להם לגבי חקר ההיבטים הקהילתיים של הגן: ההורים, צוות הגן, מנהלות מערכת הגנים בבסיס ובעלי תפקידים בבסיס (שלסקי ואחרים, 2013).

משתתפי המחקר

המחקר כלל 33 משתתפים. עשרה ילדי גן בגיל 5-6 ושבעה זוגות הורים מבין הוריהם של ילדים אלו. במחקר השתתפו גם נשות צוות הגן: גנת הגן, שלוש סייעות, שתי מנהלות מתוך מערכת הגיל הרך בבסיס ושלושה בעלי תפקידים בבסיס שלהם ממשק גבוה לגן. המחקר התבסס על דגימה מכוונת, שעל פיה משתתפי המחקר נבחרו על פי קריטריונים מוגדרים מראש (שקדי, 2003). הקריטריונים של הילדים כללו: גיל 5-6, מגורים בבסיס במשך שנה לפחות והימצאותם בגן הילדים בשנה האחרונה. הקריטריונים לצוות הגן היו ותק של ארבעה חודשים לפחות, כדי לאפשר היכרות והתנסות עם המסגרת וסביבתה.

כלי המחקר ואיסוף הנתונים

המידע נאסף באמצעות כלים רבים ומגוונים, בהתאם למה שנמצא מתאים לקבוצות האוכלוסייה השונות שהשתתפו במחקר. להלן הפירוט:

1. בקרב הילדים עלה צורך בכלי מחקר מותאמים אשר יסייעו להם להביע את מחשבותיהם באופן המותאם ליכולת ההתפתחותית שלהם (Irwin & Johnson, 2005). השתמשנו בציורים ובמפות. באמצעות ציור יכולים ילדים להביא לידי ביטוי את מחשבותיהם, את תפיסותיהם ואת עולמם הפנימי. מפות ילדים נתפסות כייצוג פיזי-ציורי של מפות קוגניטיביות שבאמצעותן יכולים ילדים להביא לידי ביטוי את מחשבותיהם, את תפיסותיהם ואת עולמם הפנימי (Quaiser-Pohl et al., 2004). המפות המופקות נתפסות כמשקפות את המודעות המרחבית של ילדים. נעשו לא מעט מחקרים שבהם ילדים (כולל ילדים בגיל הרך), התבקשו לצייר מפות אשר שימשו כלי לחקר ההבנות וההשקפות שלהם לגבי מרחב ומקום (קמחי-יהב, 2021; Harwood & ;2021; Hart, 1981; Freeman & Vass, 2010; Usher, 1999; Herman, 1980). במחקר הנוכחי, הילדים חולקו לשתי קבוצות (חמישה ילדים בכל פעם) והתבקשו לצייר את מפת הבסיס, הגן והשיכון.

2. טיול בבסיס שהובל על ידי ילדי הגן. לאחר ציור המפות, יצאה החוקרת הראשית לטיול עם שתי קבוצות ילדים בליווי אשת צוות מהגן. במהלך הטיולים החוקרת שאלה שאלות מכוונות ושאלות הבהרה, לדוגמה: "את מי אתם פוגשים בטיולים שלכם?" כל הטיולים הוקלטו ותומללו.
3. ריאיון חצי-מובנה עם קבוצות קטנות של ילדי הגן (2-5 ילדים בכל פעם), אשר בוצעו במהלך שהותם בגן. הריאיון כלל כמה שאלות פתוחות המתייחסות לתמונות, למפות ולציורים שהילדים ציירו ושאלות על היבטים קהילתיים של הגן. לדוגמה: "ספרו מה יש בגן שלכם?" "ספרו על מקומות שאתם אוהבים ללכת אליהם בבסיס."
4. ריאיון חצי-מובנה עם קבוצת מיקוד של צוות הגן. הריאיון כלל שאלות פתוחות לגבי תפיסותיהן של נשות הצוות את מאפייניו הייחודיים של הגן ושאלות הבודקות אם ובאיזה אופן באים לידי ביטוי ההיבטים הקהילתיים בגן. לדוגמה: "האם אלמנטים צבאיים נכנסים לגן? אם כן, כיצד לתפיסתך הם משפיעים על הגן? תוכלי לתת דוגמה?"
5. ריאיון חצי-מובנה עם בעלי תפקידים בבסיס. הריאיון כלל שאלות לגבי תפיסותיהם של בעלי התפקידים בבסיס את מאפייניו הייחודיים של הגן ושאלות הבודקות אם ובאיזה אופן באים לידי ביטוי ההיבטים הקהילתיים בגן. בעלי התפקידים נשאלו אם לתפיסתם יש משמעות למיקום הגן בבסיס, וכן אם יש ייחודיות לגן לעומת גנים אחרים שהם מכירים.
6. שאלון הורים. עקב העומס הגדול בעבודת ההורים, אלו מהם שהשתתפו במחקר התבקשו למלא שאלון שבו נשאלו אם לתפיסתם יש היבטים קהילתיים בגן, ואם הם מרגישים חלק מקהילת הגן והבסיס.
- כל משתתף אשר העניק את הסכמתו להשתתפותו או להשתתפות ילדו במחקר, מילא שאלון דמוגרפי. השאלונים הפתוחים נמצאו אמינים במחקרה של קמחי-יהב (2021).
- כל הראיונות שנעשו במחקר הוקלטו ותומללו. לגבי המפות, השאלונים ומדריכי הריאיון ראו קמחי-יהב (2021).

החוקרות

החוקרת הראשית עבדה כגננת בקהילות קיבוץ ובבסיס צבאי (שלא השתתף במחקר זה). מעצם השתייכותה למערך גנים צבאי הוקנתה לה גישה לבסיס הצבאי שהשתתף במחקר, גישה שלא ניתנת לאזרחים מטעמים ביטחוניים. המחקר אושר על ידי הגורמים הביטחוניים. שתי החוקרות הנוספות הן מומחיות למחקר איכותני, לעבודה עם קהילות ולעבודה עם הגיל הרך בגישה מודעת-הקשר.

ניתוח הנתונים

הראיונות והטיולים הוקלטו, תומללו ונותחו ניתוח תמטי (שקדי, 2003). הניתוח התבצע בכמה שלבים. בשלב הראשון בוצע זיהוי ומיפוי קודים, קטגוריות ותמות תוך התייחסות לתכנים שעלו ולצורתם. בשלב השני זוהו תמות מרכזיות ונבנתה מפה תמטית. בהמשך נערך סיכום של המידע שנותח, ונבחרו ציטוטים רלוונטיים לקראת כתיבת ממצאי המחקר.

אתיקה ואמינות המחקר

המחקר קיבל את אישור ועדת האתיקה של בית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית באוניברסיטה העברית בירושלים, ולכל משתתפי המחקר, כולל הילדים, הוסברו כללי האנונימיות. הילדים יכלו להפסיק את הריאיון בכל זמן שהתאים להם ולפרוש למשחק בגן. כל המשתתפים חתמו על הסכמה מדעת. כדי לשמור על אנונימיות המשתתפים והצפנת מידע צבאי אשר נחשף באיסוף הנתונים ננקטו כמה פעולות בהצגת הממצאים: מינם של חלק ממשתתפי המחקר שונה והושמטו גילי המשתתפים. שמותיהם של בסיסי צבא, של יחידות צבאיות, של כלי תעופה ושל תפקידים צבאיים הושמטו מן הממצאים. ממצאי המחקר הועברו למחלקת אבטחת מידע בבסיס חיל האוויר שהשתתף במחקר. בעקבות הבדיקה חלק מממצאי המחקר לא אושרו לפרסום והוסרו מן הממצאים, וציטוטים אחדים הוצגו בניסוח שונה אך תואם לרוח הדברים שנאמרו במקור. שינויים

אלו נעשו מסיבות של שמירת סודיות וביטחון והיוו תנאי לאישור שניתן על ידי צה"ל לפרסום הממצאים.

כדי להבטיח את אמינות המחקר, החוקרות השתמשו בתיאור רחב של הנתונים (בויס, 2011). החוקרת הראשית ניהלה יומן שדה רפלקטיבי (שקדי, 2003). הקידוד נעשה עם חוקרת נוספת לצורך הבטחת האמינות.

ממצאים

ממצאי המחקר העלו שלוש תמות: ההצטלבויות בין הגן לקהילה, פעילות מבצעית לצד פעילות חינוכית, ומיליטריזם.

הצטלבויות בין הגן לקהילה

במהלך הראיונות התייחסו משתתפי המחקר למערכת היחסים ולקשר שבין הגן והקהילה, שכללו שלוש נקודות התייחסות: (1) גן הילדים כגורם שייכות לקהילה; (2) התחלפות האוכלוסייה בעקבות מעברי דירה; (3) גבולות מטושטשים בין הבית לגן.

גן הילדים כגורם שייכות לקהילה

אף על פי שבאופן עקרוני גם אנשי קבע ללא ילדים יכולים לגור בשיכון המשפחות בבסיס, בפועל הרוב המוחלט של תושבי השיכון הן משפחות צעירות עם ילדים בגיל הרך. כל ילדי השיכון המשפחות מתחנכים במערכת הגיל הרך של הבסיס, המתחילה בתינוקייה ומסתיימת בגן הבוגר המשתתף במחקר. במרבית המקרים המשתתפים התייחסו לשיכון המשפחות כשם נרדף לקהילה ולא רק למקום הפיזי שבו היא שוכנת. שלומית, בעלת תפקיד בגן, מתארת את מקומם המרכזי של הגנים בקהילה:

הגנים בתפיסה שלי, ואני חושבת שגם של הקהילה, הם חלק מאוד מאוד משמעותי בשיכון. זה גם באופן מוחשי וגם כתפיסה. הם הלב של השיכון. הם

במרכז, ממש אפשר לראות שהם ממוקמים במרכז והשיכון מקיף, אבל גם באמת אני חושבת שזאת המהות.

המבנה הפיזי של שיכון המשפחות מכיל שירותים המיועדים לתת מענה לצורכי הילדים, כגון ג'ימבורי, גן שעשועים ומגרש כדורגל. כולם ממוקמים בליבו של השיכון ובסמיכות לגן הילדים. שלומית תופסת את גני הילדים כמוקד פעילות של הקהילה גם אחרי שעות הגן. משפחות השיכון יכולות לבחור לילדיהם גן ילדים אחר מבין הגנים האחרים במועצה האזורית, אך כולם בוחרים בגן בבסיס. כל ההורים שהשתתפו במחקר הביעו תחושת שייכות גבוהה וחיובית לקהילה ולגן. בתשובה לשאלה: "מדוע החלטת לרשום את ילדך לגן בבסיס?" מציגה תפיסה זו מיכל, אימא לילד בגן: "מבחינה חברתית זה שייכות לקהילה. עיקר הגיבוש והקשר בקהילה נוצר מתוך הגנים."

התחלפות האוכלוסייה בעקבות מעברי דירה

משתתפי המחקר תיארו את התחלופה בקהילה כמאפיין של הקהילה ואת האופן שבו היא משפיעה על היבטים קהילתיים של הגן. השינויים הוכתרו בשם "מעברים". רויטל, בעלת תפקיד בגן, מתארת את היקף התחלופה של חברי הקהילה:

שליש מהתושבים עוברים כל שנתיים מקום מגורים. זה משליך על התא המשפחתי של משרת הקבע שמחפש את נקודת העגינה והיציבות שלו. מסגרות החינוך לוקחות בזה חלק מאוד משמעותי, כי חלק מההתאקלמות של משפחה במקום חדש, זה מידת ההצלחה והקליטה של הילדים במסגרות חינוך, וזה מה שמפנה אותם גם ליתר הדברים בבסיס.

אור, אשת צוות בגן, רואה את המעברים כדבר המעורר קושי גדול ומתארת את האופן שבו צוות הגן מודע לקשיים הנלווים למעברי הדירה ואת האופן שבו הצוות מגויס לקליטת הילדים החדשים:

הרבה פעמים אנחנו מקבלים ילדים שעברו כבר שני שיכונים, או עברו מעיר לשיכון. ילדים שחוו מעברים, ילדים צעירים, יכולים להיות בני ארבע, שזה

המעבר השני או השלישי. אנחנו צריכות לקחת את הנפש שלהם, שלפעמים היא מפורקת, ולאחות אותה. זה כמו רפואה. הדבר הכי חשוב לי, שהם יהיו ילדים ככל הילדים למרות הקשיים שהם חווים, כי הם לא רואים את ההורים הרבה שעות, וכי הם עשו מעברים, כי הם רחוקים מהמשפחה המורחבת שלהם, אז בעצם אני מרגישה שאני ממלאה הרבה פונקציות בשבילם. משפחה מורחבת, לא סבתא שלהם, אבל כן עוזרת להם להיזכר בסבא וסבתא, ועושה כל מה שאני יכולה כדי באמת לאחות את הלב שלהם, שלפעמים הוא מפורק.

בניגוד לתפיסתה של אור לגבי המעברים כמקור משבר, ילדי הגן מתארים את מעבר הדירה כדבר ידוע ושגרתי, ואף כאירוע שיכול להישנות.

החוקרת: אני זוכרת ששניכם גם סיפרתם שאתם עוברים דירה, נכון?

אריק: אני בשנה הבאה.

דניאל: אני עובר עוד ארבעה ימים.

אריק: הוא כבר ארז, הוא צילם תמונה עם ארגזים ענקיים כאלה...

החוקרת: למה כולם עוברים פה דירה?

אריק: כי זה בסיס.

החוקרת: ובבסיס עוברים דירה?

ניר: כן.

גבולות מטושטשים בין הבית לגן

גן הילדים מוקף פיזית בבתי הילדים הסמוכים מאוד זה לזה. הילדים יכולים לראות את הבתים מחצר הגן וחברי הקהילה יכולים לראות את הילדים משחקים בגן ומטיילים עם צוות הגן ברחבי השיכון בין הבתים. הקרבה הפיזית לגן והחיים בקהילה צפופה יוצרים טשטוש של הגבול בין הבית לגן. שער הכניסה לגן הוא הגבול הקונקרטי בין הגן לבית. סימה, סייעת בגן, מתארת מציאות השונה ומייחדת את הגן בבסיס:

הקבוצות בחרו למקם את הגן שלהן ואת הגן הסמוך במרכז המפה באופן יחסי. בשתי הקבוצות הילדים ביקשו לצייר במפה את השקם (מכולת המשרתת את החיילים ואת תושבי השיכון), את גן השעשועים, את מגרש המיני-פיץ' (מגרש כדורסל וכדורגל), את הפארק, את הג'ימבורי, את מועדון המשפחות, ובקצה המפה את עמדת השין-גימל (שער הכניסה של הבסיס). שתי הקבוצות ביקשו לצייר את בתי המשפחות בין המבנים השונים במפה ועל ידי כך המחישו באופן ויזואלי את הקשר בין הקהילה לגן.

הטיולים עם הילדים בבסיס חשפו את מידת היכרותם של הילדים עם הגן וסביבותיו. הילדים הובילו את הדרך והנחו את החוקרת, הכירו את הדרכים המובילות לכל מקום במפה ולא נזקקו כלל לעזרת אשת הצוות בהתמצאות ברחבי סביבותיו של הגן.

פעילות מבצעית לצד פעילות חינוכית

התמה השנייה כוללת את הראייה הדו-כיוונית שהפגינו משתתפי המחקר בין פעילות מבצעית לבין פעילות חינוכית. הם תיארו זאת דרך שלושה מאפיינים: גן הילדים כשומר על הרצף המבצעי של הבסיס, גן ילדים בניהול צבאי, ומצבי חירום.

גן הילדים כשומר על הרצף המבצעי של הבסיס

מרבית המבוגרים שהשתתפו במחקר הדגישו את התפקיד הקריטי של הגן בשמירה על רצף הפעילות המבצעית של הבסיס. רויטל, בעלת תפקיד בגן, מתארת את נחיצותם של המגורים של אנשי הקבע בבסיס:

הגיעו משפחות עם ילדים והיה צריך לתת מענה. היו שנים שלא הייתה מסה קריטית, או שלקח זמן להקים את זה, שהשאירו את הילדים להתחנך ביישובים סמוכים [...] זה משפיע על אורח חיים של משפחה, שאת צריכה לצאת עכשיו החוצה מחוץ לשין-גימל ולהסיע. משרתי קבע עובדים 24/7, והטיסות והגיחות וכולי, הם לא מתנהלים בהתאם לשעון משפחתי. הקיום של המסגרות האלו

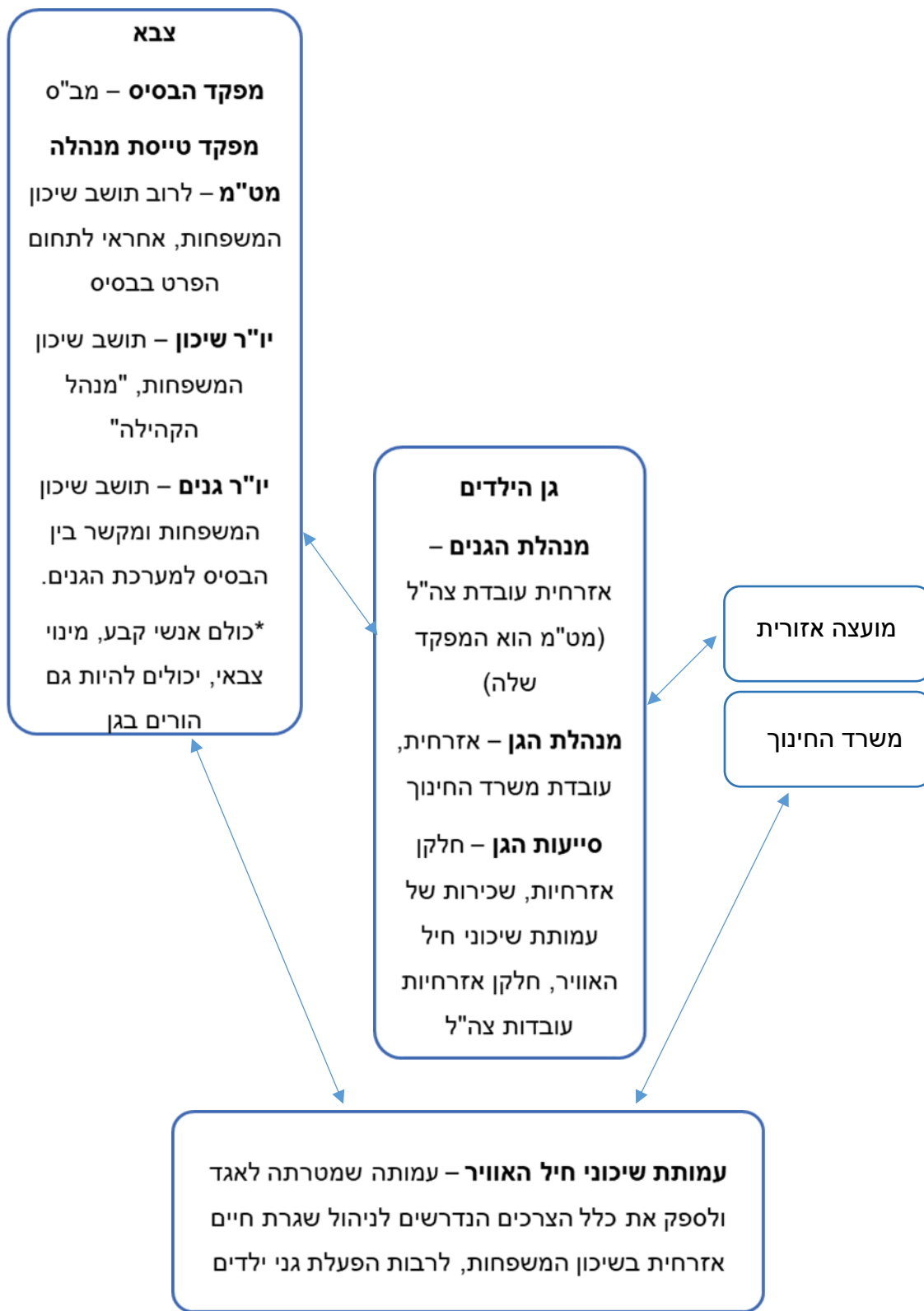
בתוך הבסיסים מאפשרות הרבה יותר גמישות ומענה לצורך המבצעי שהוא

מאוד מאוד גדול.

תפיסת תפקידו הצבאי של הגן מובנת גם לאזרחיות העובדות בגן. נשות צוות הגן שהשתתפו במחקר הביעו גאווה והבנה של התפקיד הביטחוני של הגן ורואות עצמן כמשרתות את הצבא ואת המדינה. אור, אשת צוות בגן, מתארת: "אשת צוות בגן בבסיס צבאי זה להבין את הנחיצות של הגן. את זה שאת לא יכולה להתחשב בצרכים של עצמך, הצרכים של ביטחון מדינת ישראל הם יותר משמעותיים והגן הזה לא נסגר. צריך לקרות משהו באמת קטסטרופלי כדי שהגן ייסגר."

גן ילדים בניהול צבאי

גן הילדים בבסיס כפוף למשרד החינוך ולרשות המקומית שבו הוא שוכן. משכנו הפיזי בתוך בסיס צבאי והתכלית הצבאית שהוא משרת מכפיפות אותו גם לדירקטיבה צבאית וגם לעמותת שיכוני חיל האוויר המנהלת אותו. זהו מבנה ארגוני ייחודי למערכות החינוך בבסיסי חיל האוויר, המאופיין בריבוי תפקידים של בעלי התפקידים בו (איור 2).



איור 2: מבנה ארגוני של גן ילדים בבסיס צבאי

משום שגן הילדים נמצא גם תחת ניהול צבאי, אנשי צבא מעורבים בקבלת החלטות במה שנוגע לקשר בין גן הילדים לבסיס ולצרכיו המבצעיים. אשת צוות מתארת:

החלטות שנוגעות לגן הילדים הן פקודה צבאית המגובה על ידי מפקד הבסיס ואף יכולה להינתן על ידו. המפקד נמנע ממתן הכינוי "פקודה" להחלטות אלו, משום שהן אינן יוצאות כמסמך צבאי רשמי, אך דה־פקטו הן משמשות פקודה המחייבת ציות של כל הורי הגן.

מרבית הורי הגן הם זוגות המורכבים מאיש קבע ומאזרח או אזרחית, ולכן מדובר במצב ייחודי שבו אזרח מחויב למלא פקודה צבאית הנוגעת למסגרת החינוכית של ילדיו. אם לא ימלא את הפקודה לא יוכל להמשיך לגור בשיכון המשפחות. קבלת ההחלטות אינה נעצרת רק במפקד הבסיס, אלא לעיתים מגיעה גם מדרגים גבוהים יותר. מעורבותו של הצבא בניהול הגן מוחלטת בעתות חירום, ובמיוחד בזמני לחימה, כדי להבטיח את ביטחון הילדים ולשמור על הרצף המבצעי של הבסיס.

מצבי חירום

שיכון המשפחות דומה במראהו הפיזי ליישוב כפרי, שבו מדשאות ירוקות, עצים, ואופני ילדים מוטלים על השבילים. טיול בשבילי השיכון עם הילדים הצוהלים כמעט משכיח שמדובר בבסיס צבאי שתפקידו להילחם. אולם, מספר רב של משתתפים התייחסו לתקופות שבהן הבסיס נמצא במצב חירום בעקבות סבב לחימה או מבצע צבאי. השקט מופר והקהילה חווה את הלחימה בתוך הבסיס. המשימות והאירועים הביטחוניים המלווים את תושבי הקהילה מחלחלים גם לתוך גן הילדים. רויטל, מצוות הגן, מתארת דוגמאות של אובדן חיי אדם באירועים שהתרחשו בעבר בבסיסי חיל האוויר:

ילד של מישהו שנהרג, ואז מתפתחת על זה שיחה, כי זה מקיף את כל הקהילה ואז הילדים מבינים את זה, את יודעת, כמו שילדים מבינים מוות. הם נורא פתוחים לדבר על זה, הם לא ממש מצליחים לתפוס את המשמעות של זה עד

הסוף, כולל גם ילד שלצערנו איבד את אבא שלו. הוא לא מבין את החוויה הזאת עד הסוף. ואז יש השלכה על עצמך. למשל, יש לנו ילדים שהאבא שלהם טייס באותה טייסת של האבא שנהרג אז הם מיד שואלים את עצמם "האם זה יכול גם לקרות לאבא שלי? אני לא רוצה שאבא שלי יהיה יותר בצבא. שהוא לא ייפול עם המטוס גם." אלו שאלות שעולות.

צוות הגן מנסה באופן מודע לנתק את הקשר בין הלחימה להורים הנלחמים. בימי השגרה מתייחסים לכך שההורים הם אלו שנמצאים בתוך כלי הטיס בפעילויות הצלה. בתקופות של לחימה צוות הגן מדריך את ההורים באופן שבו יש לתנווך את המצב לילדים. הציטוט הבא נלקח מפגישה שהתקיימה עם ילדי קבוצה מספר 2. הפגישה התקיימה ביום החזרה לגן לאחר יומיים שבהם הגן היה סגור והבסיס היה בלחימה. דניאל, ניר ואריק מתארים את הלחימה מנקודת מבטם:

החוקרת: מה ההורים שלכם עשו כשהגן היה סגור?

אריק: אבא שלי הוא בטייסת והוא היה ליד ה... ליד הטיל שזה כיפת ברזל.

החוקרת: כשהיה את האזעקה ההורים שלכם היו בצבא?

דוד: כן.

ניר: רק אבא.

החוקרת: אז מה אבא עשה?

ניר: היה בצבא.

החוקרת: מה הוא עשה שם?

ניר: לא יודע.

רוב השיח בין הילדים מאופיין בהרחקה של ההורים מהלחימה. הרחקה נוספת באה לידי ביטוי בחוסר ההתייחסות של הורי הילדים למצבי חירום בשאלונים שמילאו. הורה אחד בלבד התייחס למצבי החירום כאשר נשאל על השפעת הבסיס על גן הילדים. בתשובתו הוא התייחס לפינוי שיכון

המשפחות במצבי חירום, אך גם הורה זה לא התייחס להשפעה הרגשית של אירועים אלו על ילדי הגן.

מיליטריזם

התמה השלישית מתארת את האופן שבו חשיפה למאפיינים של צבא, של מלחמה ושל הכנות למלחמה נתפסת על ידי משתתפי המחקר כנורמלית. מדובר בארבעה מאפיינים עיקריים: מגרש משחקים צבאי, פעילות מבצעית לצד פעילות חינוכית, היררכיה, גאווה ושותפות.

מגרש משחקים צבאי

מראות וקולות שעלולים להרתיע ואף להבהיל, מקבלים משמעות שגרתית ונורמלית בגן הילדים. אור, בעלת תפקיד בגן, מספרת: "יש פה דברים קבועים. למשל, כשאנחנו שומעים אזעקות בבוקר: "בוקר טוב, בוקר טוב". יש לנו רמקול בגן. אם יש אזעקת אמת אז אומרים לנו "אמת, אמת, אמת". אנחנו רגילים."

מערכת כריזה צבאית בתוך גן ילדים היא דבר שאינו ברור מאליו. קול חזק הבוקע בפתאומיות ומכריז על אירוע ביטחוני (אמיתי או תרגיל) יבהיל את רוב המבוגרים והילדים. התגובה האדישה לכריזות מדגימה את האופן שבו סממן צבאי זה קיבל משמעות נורמטיבית ושגרתית בחיי הגן. כל הורי הגן אשר השתתפו במחקר חיים תחת רעשי הסירנות וכלי הטיס בבסיס, אך רק שניים מהם ציינו את נוכחותם בחיי הילדים והגדירו אותם כחיסרון של החיים בבסיס צבאי. הילדים ואשת הצוות שהתלוותה אלינו לטיולים לא הביעו חשש או תגובה מיוחדת למראה המטוסים ולרעש. חיילים רבים לבושים במדים נצפו במהלך הטיולים, מחצר הגן או בשקם, ואף אחד מהילדים לא התייחס לנוכחותם. במהלך הטיולים נצפו דגלים ושליטים צבאיים רבים, דוגמה לכך היא דגלי חיל האוויר במועדון המשפחות שנמצא בשיכון המשפחות. גן הילדים מבקר באופן שגרתי ביחידות השונות בבסיס, נחשף לכלי מלחמה שונים, כגון מטוסים ומסוקים אשר משמשים לפעילות צבאית, ומקבל הסברים עליהם. דנה, בעלת תפקיד בבסיס, מתארת ביקור של הגן ביחידה שלה:

אני ראיתי שהם (הילדים) נורא נהנו. את יודעת, הבאתי אותם לליין של המטוסים אז הם התחילו לרוץ. אמרתי להם "מי יכול לרוץ מתחת לכנפיים? מי יכול לרוץ מתחת ל...". אנחנו מבינים שחלק מהדבר שהם (הילדים) חווים זה הורים שממש לא נמצאים בבית. אז חשוב לדעת שההורים שלך, שזה מה שהם עושים וטיפה להתחבר. זה מאוד בולט עם ילדים שמגיעים מבחוץ. פה, את יודעת, כלי תעופה ממש רועשים, הדלתות פה רועדות בתוך הבתים שלהם כשיש המראות. אז זה מאוד בולט לילדים מבחוץ שהם נורא נבהלים ובוכים מזה. הבן שלי נולד לתוך הדבר הזה, אין לו בעיה, הוא נרדם עם זה, ישן עם זה, היה ישן בעגלה בטיול עם זה. כאילו כלום, מתרגלים לזה, הם רואים כל הזמן את המטוסים בשמיים והוא יודע להבדיל "זה מטוס, זה מסוק."

פעילות מבצעית לצד פעילות חינוכית

משתתפי המחקר המבוגרים תופסים את הגן כייחודי ושונה מגנים "רגילים" (כלשונם). הם מודעים לכך שהשונות נובעת ממיקומו של הגן בתוך בסיס צבאי ומתארים את האופן שבו הילדים ולעיתים גם הצוות מושפעים מהסביבה הצבאית. לפי נשות צוות הגן, בגן הילדים בבסיס צבאי נוסף על המשחק הסוציו-דרמטי המאפיין ילדים בגילי 4-6, אפשר לצפות גם במשחק "בצבא". אור, אשת צוות בגן, מתארת:

יש המון ביטויים צבאיים בהתנהגות הילדים בגן. זה מתחיל מחופה (חלק של מטוס) שיש לנו בחצר. יש לנו חופה של מטוס קרב שההורים הביאו לחצר. הם משחקים כאילו הם מטיסים מטוסים. ויש לנו פה כל מיני ג'ויסטיקים כאלה שהילדים מדמים אותם לג'ויסטיקים של מטוס. ואלמנטים צבאיים, אני חושבת שזה גם בגישה שלנו לילדים, כלומר, אנחנו יודעים שהם ילדים של אנשי צבא ואנשי צבא יש להם איזשהו דימוי של חינוך מסוים, אז אנחנו דורשים מהילדים דברים שלא בטוח שהיינו דורשים במקומות אחרים. את יודעת, הסלנג של

ההורים, הסלנג הצבאי גם מאוד משליך עלינו, ולפעמים אני מוצאת את עצמי חושבת פתאום בסלנג צבאי כמו "לטיפולך" או "לידיעתך". הרבה פעמים אפילו חושבת בשפה הצבאית. יש את השיר "חולם בספרדית" אז אני חושבת בשפה צבאית, ואני לפעמים צריכה לשנות את ההודעות שאני שולחת להורים למשהו קצת יותר רך ולא להשתמש בשפה הצבאית.

גם ילדי הגן אימצו את השפה הצבאית ומשתמשים בביטויים צבאיים. דוגמה לכך אפשר למצוא בתשובתה של חגית, אימא לילד בגן, לשאלה כיצד הצבא בא לידי ביטוי בגן? "הילדים מדברים בעיקר את שפת הצבא. לדוגמה, אורית ביקרה בבית של סבא וסבתא שלה ושאלה בטבעיות אם הם הולכים לשקם."

שיח הילדים מאופיין לא רק בז'רגון צבאי, אלא גם בידע צבאי שמתבטא בבקאות בכלי טיס, ביחידות הבסיס השונות ואף בידע על פרטי פעילות צבאית שהתרחשה. רווית, אשת צוות בגן, מתארת את רמת הידע הצבאי הגבוהה של ילדי הגן ומודעת לייחודיותה: "הם יודעים להבחין בין כלי טיס, ממש ברמת השמות. אני, מבחינתי, מטוס זה מטוס."

ילדי הגן מצויים "בסוד העניינים". הם לא רק חשופים למראות ולקולות אלא גם מקבלים "מידע פנימי" מהוריהם. זהו מידע שעובר בין אנשי הצבא ומגיע באופן מצונזר דרך החדשות ליתר הציבור. ממצאי המחקר מראים כי הורי הגן ובעלי התפקידים בבסיס חושפים את הילדים לפעילות צבאית העוסקת בחילוץ והגנה, אך אף אחד ממשותפי המחקר (המבוגרים והילדים) לא תיאר חשיפה של הילדים לתיאורי מלחמה ופגיעה באנשים. הגישה הבלתי-מוגבלת שהילדים מקבלים ליחידות השונות ולכלי הטיס בבסיס כחלק מביקורים מתוכננים של הגן, מצביעים גם הם על השתייכות לחיל ועל רצון גדול של ההורים לחברם לחיי הבסיס. הילדים הם חברים "במועדון חיל האוויר".

כפי שצוין בתמה הראשונה, ילדי הגן מודעים למרחב הצבאי העוטף את שיכון המשפחות, למרות שהאזורים הללו מוגדרים כשטח צבאי סגור והם אינם נגישים לילדים. הילדים מודעים לכך שיש בבסיס כלי נשק, מטוסים (שהם גם כלי מלחמה), ושקם. השימוש במילה "שקם" הוא דוגמה נוספת

לשימוש בז'רגון צבאי. ילדי הגן הופכים "חיילים קטנים" על ידי משחק ושימוש בשפה צבאית ורוכשים "ידע צבאי" שאינו מאפיין ילדים בגילם, אך ההשפעה המיליטריסטית מקבלת ביטוי נוסף ועמוק יותר כאשר ילדי הגן מאמצים גם את יחסי הכוחות בתוך הבסיס.

היררכיה

צה"ל הוא ארגון היררכי. לדברי משתתפי המחקר, ההיררכיה המאפיינת את סביבת העבודה מחלחלת גם לחיי הקהילה. דנה, בעלת תפקיד בבסיס, מתארת את האופן שבו מעמד צבאי גבוה מקנה מעמד קהילתי גבוה: "יש איזושהי היררכיה בבסיס וזה מתבטא הרבה פעמים בגנים. לפעמים רואים משפחות של מפקדי יחידות או בנות זוג של מפקדי יחידות שמרגישות שמגיע להן יותר בגלל שהבעל שלהן הוא כבר בדרגה מאוד בכירה והרבה שנים כאן בבסיס." הילדים מפנימים ומאמצים את סולם המעמדות הצבאי ומפרשים באמצעותו את עולמם החברתי. סימה, בעלת תפקיד בגן, מדגימה את האופן שבו ילדים משתמשים במעמד הצבאי של הוריהם כדי להשיג כוח ומעמד בקבוצת השווים שלהם:

למשל, יש פה את הבן של א, אז הוא כל דבר חושב שאבא שלו מחליט. "זה אבא שלי עשה, זה אבא שלי החליט, זה אבא שלי אמר." יש פה ילדים שהורים שלהם מפקדים של הורים אחרים מפה, אז הם אומרים "אבא שלי מפקד של אבא שלך, אבא שלי החליט" וכולי. אבל אני בתור אשת צוות בגן למשל, מאוד מקפידה לא לדעת מי טייס קרב ומי עובד בנינו. אני לא רוצה לדעת את זה כי אני לא רוצה שזה ינהל אותי. אם אדע, יכול להיות שזה קצת ישפיע. בסך הכול אנחנו בני אדם, אוטומטית אתה מתייחס לתפקיד קצת אחרת. אז אני ממש מקפידה לא לדעת את זה.

ילדי הגן מזהים את הסימנים החיצוניים שעל המדים ויודעים לפרשם למעמד צבאי. במפגש שהתקיים עם ילדי קבוצה מספר 1, הילדים התבוננו בחיילים המופיעים בתמונות שצילמו והסבירו לחוקרת על "סוגי החיילים":

אוריאן: מדים בצבע ירוק זה של חיילים שעובדים והכחול זה מפקדים.
יוגב: נכון.

אלונה: נכון, הכחול זה של מפקדים, אבא שלי מפקד.

אורית: גם שלי הוא מפקד.

אלונה: שלי הוא מפקד אבל לא סתם. הוא מאוד מפקד.

החוקרת: מה זה בכלל אומר להיות מפקד?

אלונה: אבא שלי מפקד חיל האוויר ויש לו את המפתח של חיל האוויר.

גאווה ושותפות

במהלך הראיונות משתתפי המחקר תיארו את ההשתייכות לחיל האוויר כמקור גאווה. בריאיון שערכנו עם קבוצה מספר 1 תיארו הילדים בגאווה והתרגשות את הפעילות הצבאית של אחת היחידות בבסיס:

החוקרת: לאילו מקומות אתם הולכים עם הגננות?

אדווה: טיולים כמו יחידה א.

נמרוד: וגם מסלולים, מסלולי טיסה.

אדווה: אבא שלי, אבא שלי עובד ב־א.

נמרוד (צועק בהתרגשות): גם שלי!

אלונה (צועקת בהתרגשות): גם שלי!

נמרוד (צועק בהתרגשות): גם אבא שלי!

אדווה: ב־א יש אממ... הם עוזרים, הם מצילים אנשים.

אורית (צועקת ומרימה את ראשה): אנחנו בחיל האוויר!

אדווה: ופרסמו עליהם פרסומת בטלוויזיה! אמיתית.

נמרוד (בקול רם): אנחנו צבא.

חגיגת יום העצמאות בגנים בבסיס תוארה על ידי מספר רב של משתתפי המחקר כאירוע שיא בגנים. שלומית, אשת צוות בגן, מתארת את החגיגה:

יום העצמאות במשך כל השנים שאני כאן, אנחנו עושים אירוע מאוד גדול משותף, כל הגנים וכל ההורים הוא ממש אירוע קהילתי, הוא נורא נורא נורא מרגש. כולם בכחול ולבן וגם ההורים אנחנו מבקשים לבוא בלבן. יש לנו ככה טקסים קבועים באירוע הזה שזה הצעדה של ההורים, יש צעדה של ההורים ואחד מהם מניף את הדגל. הם צריכים לבוא עם המדים, מדי אל"ף, לבושים במדים עם הכובע. אני חייבת להגיד שכשאני עומדת על הבמה ואני מנחה ואני רואה את זה אני תמיד דומעת, זה באמת לראות את כל הילדים בכחול ולבן, כל גני הבסיס ואת כל ההורים, ואת ההורים ככה צועדים ועומדים מול הדגל ומצדיעים וכולנו שרים התקווה, זה בעיניי רגע מכונן, תמיד התרגשות נורא נורא גדולה.

ההתכנסות והחגיגה מייצרות תחושת גאווה בצבא ותחושת שייכות להגנה על המדינה. רויטל, בעלת תפקיד בגן ותושבת השיכון בעבר, מתארת את הלך הרוח המשותף ואת תחושת הגאווה של חברי הקהילה סביב אירועים אלו:

הקהילות האלו חיות איזשהו דופק פנימי בתוך הבית שהוא משפיע באופן כללי על "הסטייט אוף מיינד" של ההורים בתוך המערכות האלה. הסיטואציה הביטחונית, כשקורה משהו, בחוץ אף אחד לא יודע מזה, אבל אנחנו יודעים שבני הזוג שלנו טסו לאיזה מקום שאף אחד לא יודע איפה הוא ואולי אחרי חמש-שש שנים, או עשר שנים, יספרו מה הוא עשה כשאף אחד לא ידע.

השותפות של הקהילה בקושי, בפחדים ובגאווה בעשייה הצבאית מחזקת את חברי הקהילה ואת צוות הגן. כולם מתגייסים למטרה משותפת המביאה עימה תחושות של קושי, אך גם של גאווה ולכידות גדולה.

דין

ממצאי המחקר מראים את האופן שבו מאפייני הגן, הקהילה (שיכון המשפחות) ומאפייני הסביבה הצבאית מצטלבים. אף על פי שגן הילדים עמד במרכזו של מחקר זה, ממצאי המחקר הצביעו על ההקשר של הצבא כעומד במרכז ציר ההצטלבויות. בעוד בגנים המונעים מגישות קהילתיות נעשית התאמה בתוכני הגן כדי להתאימם לקהילה, המחקר הנוכחי מראה שיש התאמה של הגן בבסיסי הצבאי לצורכי הצבא. למעשה, צרכים אלו קובעים את ההתאמות שנעשות בגן, כמו פינוי בעתות לחימה. התאמה זו כוללת ניהול צבאי ושמירה על פעילות רציפה של הבסיס. התאמה זו באה לידי ביטוי, בין השאר, גם בתמיכה של הגן בקליטת משפחות חדשות ופרידה ממשפחות בסוף שנת הלימודים, תמיכה רגשית בילדים ובהוריהם בשגרה ובתקופות של היעדרות ממושכת של משרת הקבע בעקבות פעילות מבצעית. תמיכתו של הגן בצבא באה לידי ביטוי גם בתקופות של לחימה או מבצעים צבאיים, שבהן שגרת חייהם של תושבי השיכון מופרת והמלחמה חודרת את "בועת השיכון". תקופות הלחימה מזכירות לצוות ולהורי הגן כי הם נמצאים בליבו של בסיס צבאי שעוסק לא רק בהצלה ובהגנה אווירית (הררי ורוסו, 2010), אלא גם בפעולות מלחמה מסכנות חיים. צוות הגן "מתגייס" למלחמה, מתווך לילדים את ההתרחשויות ומחזק את תחושת הביטחון שלהם. השירות החינוכי המותאם שהגן מעניק למשפחות ולצבא הכרחי לפעילות הצבא.

בהשוואה לגנים שאינם בארגון צבאי, מקום העבודה של ההורים ומסגרת החינוך של הילדים מופרדות בדרך כלל זו מזו. ברונפנברנר (Bronfenbrenner, 1994) ממקם את עבודת ההורים במעגל המזו ואת מסגרות החינוך של הילדים במעגל המיקרו. לרוב הורים אינם נפגשים עם ילדיהם בתוך המסגרת החינוכית (למעט ימי הולדת ואירועים מיוחדים). בגן בבסיס המפגש בין הילדים להורים במהלך יום הלימודים מסייע לאנשי הקבע לאזן בין חיי המשפחה לעבודתם הצבאית, משפר את תנאי השירות של אנשי הקבע ובכך תורם לצבא.

גן הילדים מגבש את מערכת האמונות, הדעות וההתנהגויות שבעתיד יאפיינו את הילדים כמבוגרים לפי המאפיינים של הקהילה שאליה הם משתייכים (Handelman & Shamgar-Hendelman,)

Nadan & Roer-Strier,) (2004). מחקר זה ממחיש את האופן שבו התיאוריה מודעת-ההקשר (, Nadan & Roer-Strier, 2020) באה לידי ביטוי במערכת החינוך. אפשר לראות את האופן שבו בבסיס צבאי הגן מושפע מהתרבות הצבאית ומהערכים והנורמות החברתיות של הקהילה ומנגד, הגן משפיע על הקהילה ומגדיר אותה. השירותים בקהילה משרתים בעיקר את הילדים (גנים, מגרשי משחקים, ספרייה, ג'ימבורי), המפגשים החברתיים הם מפגשי ילדים לאחר שעות הגן או אירועים קהילתיים-חברתיים לילדים. שיכון המשפחות מעניק מעטפת של שירותים ותמיכה למשפחות עם ילדים בגיל הרך. במובן הזה, שיכון המשפחות נתפס כמקום מצוין לגידול ילדים צעירים. לטענתה של סדן (2009), משפחות עם ילדים הן לא מאפיין קריטי משותף כי הן הנורמה ולא היוצא מן הכלל. בניגוד לטענה זו, המחקר הנוכחי מצא כי בקהילת שיכון המשפחות, לתפיסת משתתפי המחקר, ילדים נתפסים כמאפיין קריטי משותף משום שאנשי קבע עם ילדים צעירים מובדלים מיתר משרתי הבסיס אשר טרם הקימו משפחות.

ההיבט הקהילתי הבולט ביותר של גן הילדים בבסיס וסביבותיו הוא היעדרם של גבולות או גבולות דיפוזיים. הגבול בין הגן לקהילה ולצבא הוא גבול סימבולי (סדן, 2009). משתתפי המחקר תיארו את הבית, הגן, הקהילה (שיכון המשפחות) והצבא כקטגוריות נפרדות, אך בפועל הם מצטלבים, משפיעים זה על זה ומגדירים זה את זה. הבסיס מוקף בגדר ומוגן על ידי שומרים, שיכון המשפחות מוקף בכבישים ובשלטים האוסרים על מי שאינו תושב השיכון להיכנס. למרות הניסיון לייצר גבולות פיזיים ממשיים המבדילים את שיכון המשפחות מיתר הבסיס, הגבול הפיזי והסימבולי בין שיכון המשפחות והצבא מטושטש מאוד. חיילים נכנסים לשטח השיכון ומבקרים בשקם הסמוך לגן הילדים, המרחב האווירי שמעל שיכון המשפחות מלא בכלי טיס, קולות ההמראות ומערכות הכריזה של הבסיס נשמעות גם ברחבי שיכון המשפחות, מערכות היחסים ויחסי הכוחות הצבאיים מקבלים ביטוי גם בחיי הקהילה. חייהן של רוב המשפחות עם ילדים בישראל סובבים סביב ארבעה מרחבים עיקריים: המשפחה, מסגרות החינוך של הילדים, מקום העבודה של ההורים ומעגלים חברתיים (Alter, 2020). מבחינת המשפחות בבסיס, הגבולות בין המרחבים הללו כמעט אינם

קיימם. היעדר הגבולות, המתבטא בחפיפה של מרחבי החיים, מחד גיסא מקל על תנאי השירות של משרת הקבע, ומאידך גיסא, מהווה לעיתים קושי כגון היררכיה צבאית המחלחלת לחיי הגן, כפיפות לדירקטיבה צבאית בסוגיות אזרחיות ופגיעה בפרטיות.

נשות צוות הגן מבינות שהצבא מעל הכול וכי טשטוש הגבולות בין גן הילדים לבתי הילדים, הקהילה והצבא הוא הכרח שמשרת את הצבא. נוסף על כך, טשטוש הגבולות שבין הגן לבית מעניק לצוות הגן נקודת מבט רחבה על עולמם של הילדים. הצוות נחשף לביתם של הילדים, לדינמיקה שבין הילד להוריו, שהיא תוצאה של מפגשים עם הורים בטיולים ובגן. כאשר ילד אינו מגיע לגן, צוות הגן יכול לבקר את הילד בביתו, ביקורים שמחזקים את הקשר שבין הילדים לבין הגן ואף יכולים לתרום לחיזוק הקשר בין הורי הגן לגן באמצעות תשומת הלב המיוחדת שהילדים מקבלים בביקורים. אופן נוסף שבו טשטוש הגבולות משרת את הגן הוא הרחבה של מרחב הלמידה. לפי ממצאי המחקר מרחב הלמידה של גן הילדים כולל את כל שיכון המשפחות ואף את היחידות בבסיס. זהו מרחב עשיר המספק שלל הזדמנויות ללמידה ולהתנסות שגני ילדים המוגבלים לשטח מבנה הגן אינם זוכים לו.

גן הילדים וקהילת שיכון המשפחות מספקים תחושת ביטחון בסביבה של אי-ודאות גוברת ומאפשרת ליחיד להשפיע על איכות החיים שלו בתחומי חינוך ואורח החיים, במיוחד בעתות חירום ובמצבי לחימה המאפיינים את השירות הצבאי (בן יוסף, 2014). הקהילה הצבאית בבסיס מספקת לחבריה ביטחון פיזי, שירותי חינוך איכותיים ומותאמים לצורכיהם, מגורים בקרבה למקום העבודה המאפשרים איזון טוב יותר בין חיי המשפחה לבין הצבא, לכידות וערבות הדדית ותחושת גאווה ושייכות לחיל האוויר. ליתרונות אלו יש מחיר – אובדן חופש ופרטיות של המשפחה (Bauman, 2001). חברי הקהילה נתונים לדירקטיבה צבאית המנהלת גם את חייהם האזרחיים. המגורים הצפופים וההצטלבויות של חברי הקהילה במקום העבודה, בחיים החברתיים ובגן הילדים גורמים לחשיפה רבה של הפרט. לצד אובדן הפרטיות, משתתפי המחקר תיארו תחושת קהילתיות חזקה הבאה לידי ביטוי בתחושת שייכות גדולה לחיל האוויר ובאופן פרטני יותר לבסיס, כששתתפי

המחקר חשים כי הם משפיעים ותורמים לצבא ולמדינה באמצעות שירותם הצבאי. נוסף על כך, תחושת הקהילתיות מתבטאת בקשר רגשי משותף, תחת האתוס הצבאי וגאווות היחידה (McMillan & Chavis, 1986).

ממצאי המחקר חשפו את האופן שבו אזרחים, ובינם ילדים, החיים בבסיס צבאי מושפעים ברמה משמעותית ממנגנון המיליטריזציה ואף הופכים בעצמם למעין חיילים בשירות חיל האוויר. במובנים מסוימים גן הילדים הוא יחידה נוספת בבסיס. יחידת הגן מנוהלת צבאית, יש לה תפקיד צבאי, האנשים ששייכים אליה חשים גאווה וחיבור לצה"ל וקיימת בה היררכיה. כל המבוגרים המשתתפים במחקר מכירים בעליונות של צורכי הצבא על פני הצרכים האישיים והקהילתיים שלהם. נשות צוות הגן (אזרחיות) הופכות לחיילות הן בשיח הן בהתגייסותן בתקופות של מלחמה (קימרלינג, 1993). השיח בין ילדי הגן מאופיין במאבקי כוחות המבוססים על ההיררכיה הצבאית של הוריהם. המיליטריזציה היא תהליך חודרני וקשה לעקירה משום שביטוי היומיומיים לרוב אינם נתפסים כמאיימים (Enloe, 2000).

לפי הפדגוגיה הביקורתית כל חינוך הוא חינוך פוליטי. בעוד חינוך משחרר מעודד מבט ביקורתי על החברה ומכוון ליצירת שינוי של תודעה המובילה לפעולה למען שינוי חברתי (Freire, 1992), חינוך מיליטריסטי מלמד לראות את מציאות המלחמה ואת מרכזיות הצבא בלתי-נמנעות והכרחיות. חינוך למיליטריזם נעשה בדרכים מגוונות ומסוות עד שלעיתים הן אינן נראות כלל. הוא מתחיל להופיע במערכת החינוך בגיל הרך, שם מונחת התשתית הראשונה של ראיית המציאות הצבאית כטבעית (גור, 2005). התוכנית החינוכית של הגן בבסיס מכילה אירועים משותפים עם ההורים, המיוחד שבהם הוא חגיגת יום העצמאות. גן הילדים בחר לחגוג את עצמאותה של מדינת ישראל באמצעות הבלטת המאפיין הצבאי המשותף. החגיגה תוארה כתורמת לחיזוק גאווות היחידה ולתחושת הלכידות הקהילתית. מזלי (2005), מתארת תופעה של ריגוש והערצה לחיילים בחברה הישראלית. על אף שבסיס צבאי הוא זירה מלחמתית, הבסיס נתפס על ידי משתתפי המחקר כמקום בטוח מאוד. הילדים יכולים לנוע בחופשיות ללא סכנה ברחבי השיכון למרות

כניסתם של חיילים למרחב השיכון (שקם). משתתפי המחקר המבוגרים מבינים כי החשיפה של ילדי הגן למאפיינים צבאיים חריגה בהשוואה לגנים "רגילים" אך אינם תופסים אותה כפוגעת או מזיקה לילדים או אפילו כמאתגרת. מושפעים מהמנגנון המיליטריסטי, הם תופסים את החיים בשיכון המשפחות באופן חיובי ואת החשיפה הצבאית כדבר נורמטיבי למשפחה של משרת קבע בחיל האוויר. התרומה לתיאוריה מודעת-ההקשר (Roer-Strier & Nadan, 2020) היא כי הקשרים דומיננטיים המשפיעים על חינוך וסוציאליזציה אינם בהכרח מודעים, ולכן בחינת מורכבותם והרפלקטיביות לגבי אתגריהם ותרומותיהם מוגבלת.

תפיסת משתתפי המחקר היא כי בשיכון המשפחות קיימת דינמיקה קהילתית המנסה לצבוע את החיים בסביבה צבאית בצבעים אזרחיים וקהילתיים עם גן הפועל בתפיסה מערכתית. בהקשר זה, גן הילדים תופס את הצבא כחלק ממערכת הגן. החיים בבסיס מאופיינים על ידי משתתפי המחקר באיכות חיים גבוהה, כשהגן תורם לחוסן של משפחות אנשי הקבע המתגוררים בבסיס (טמיר, 2016; Cozza & Lerner, 2013). חוסן הוא גם גורם מרכזי בתפיסה מודעת-ההקשר. בקרב משפחות השיכון קיימת תחושת שייכות גדולה לקהילה ולגן, הקהילה מלוכדת ומסייעת במצבי משבר וגן הילדים נתפס כאיכותי וכמעניק מענה מעולה למשפחות הגן ולבסיס. יתרה מכך, הגבולות המטושטשים בין הגן, הבית והצבא תורמים לתחושת הקהילתיות ולחוסן הקהילתי (McMillan & Chavis, 1986).

מחקר זה הוא הראשון מסוגו בישראל החוקר מסגרת חינוכית בתוך בסיס צבאי המשלב את נקודת המבט של ילדים בגיל הרך נוסף על זו של המבוגרים. המחקר הצליב תפיסות של ילדים ומבוגרים שהם חלק מקהילת הבסיס לגבי היבטים קהילתיים בגן ובסביבותיו. הוא משמש חלון לעולמם של ילדים בגיל הרך החיים בסביבה צבאית ובכך תרומתו המשמעותית ביותר.

מגבלות המחקר

המחקר הנוכחי מתאר את תפיסותיהם של משתתפיו לגבי היבטים קהילתיים של הגן בבסיס, אך כטבעו של המחקר האיכותני, אינו מתיימר להכליל תפיסות אלו על גנים נוספים הנמצאים בבסיסים צבאיים אחרים בארץ או בעולם. סוגיות של ביטחון שדה וצנזורה הובילו לכך שחלק קטן מהמידע שנאסף לא הותר לפרסום ולכן לא כל הממצאים הוצגו. נוסף על כך, ציטוטים אחדים הוצגו בשינוי ניסוח ולא בצורתם המקורית. כמו כן, החוקרת הראשית היא חוקרת "מבפנים" וקיים חשש לגבי עמדתה. לכן, לצורך הגברה של אמינות המחקר, הממצאים נותחו בשיתוף עמיתים והחוקרות הנוספות, ונעשה שימוש ביומן שדה להגברת הרפלקטיביות (Guba & Lincoln, 1982).

השלכות המחקר והצעות למחקרי המשך

מחקר זה הוא ראשון מסוגו והוא הציג תפיסות של ילדים ומבוגרים שהם חלק מקהילת הבסיס לגבי היבטים קהילתיים בגן ילדים ובסביבותיו. בכך הוא שימש חלון לעולמם של ילדים בגיל הרך החיים בסביבה צבאית. שילוב הילדים במחקר ננקט מתוך הכרה ביכולתם לשתף בחוויותיהם ומתוך אמונה בחשיבות התרומה של נקודת מבטם. ממצאי המחקר תורמים להרחבת גוף הידע של אנשי מקצוע שונים העובדים עם ילדים בגיל הרך בסביבה צבאית ולפיתוח תוכניות מותאמות לקידום רווחתם של הילדים. רצוי שתוכניות אלו יעסקו, בין היתר, בהעלאת המודעות ובפיתוח חשיבה ביקורתית לחשיפתם של הילדים לעולם הצבאי. חשוב לשלב בתוכנית כזו את צוות הגן, את ההורים ואת בעלי התפקידים. נוסף על כך, מומלץ להגביר את ההדרכה והייעוץ להורים ולצוות הגן בנושא מעברי הדירה התכופים. הבנה של המשמעויות וההשלכות של מעברים תכופים על הילדים ועל הקהילה, תוכל לסייע בזיהוי קשיים הכרוכים בהם, ובתכנון אסטרטגיות התערבות מתאימות להתמודדות עימם.

מומלץ לערוך מחקר המשך שיבחן את ההשפעה של מגורים בתוך בסיס צבאי על ילדים, בדגש על תפקוד רגשי וחברתי של ילדים בגיל הרך. אפשר לשלב גם מחקרי אורך שיבחנו את ההשפעה ארוכת-הטווח של חשיפה לסביבה צבאית על הילדים בבגרותם.

רשימת מקורות

- בויס, ר' (2011). שגגה בפרשנות של נתונים היסטוריים וחברתיים (א' פרידלנד, תרגום). בתוך מ"ו באואר וג' גאסקל (עורכים), *מחקר איכותני: שיטות לניתוח טקסט, תמונה וצליל (עמ' 365-385)*. האוניברסיטה הפתוחה.
- בן יוסף, ש' (2014). *קהילות עירוניות – תרומתן של קהילות עירוניות לאורח חיים מקיים* [חוות דעת מומחה במסגרת פרויקט קיימות עירונית]. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- גור, ח' (2005). "מה למדת היום בגן, ילד מתוק שלי?" – חינוך מיליטריסטי בגיל הרך. בתוך ח' גור (עורכת), *מיליטריזם בחינוך (עמ' 60-88)*. בבל.
- הררי, י' ורוסו, ד' (2010). המשפחה הכחולה שלי. *ביטאון חיל האוויר*, 193. <https://www.iaf.org.il/5571-34956-he/IAF.aspx>
- וייסבלאי, א' (2007). נגישות קטינים המתגוררים בבסיסי צה"ל לשירותי חינוך ורווחה [מוגש לוועדה לזכויות הילד]. הכנסת, מרכז המחקר והמידע. <https://main.knesset.gov.il/activity/info/research/pages/incident.aspx?ver=2&docid=1d546b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977>
- טמיר, נ' (2016). *חוויות מעברי הדירה התכופים של 'ילדי חיל האוויר' בילדות ובהתבגרות בראי שייכות וסוגיות זהות* [עבודת מוסמך]. אוניברסיטת חיפה.
- יהב, ד' (2002). *איזה מלחמה נהדרת: טקסטים וסמלים מיליטריסטיים, גלויים וחבויים, בספרות הישראלית: גישה ביקורתית*. תמוז.

מור, א' (2017). גן הילדות – הפדגוגיה של ההקשבה והדיאלוג, כרך א: הילדות כתרבות. סטימצקי.

מזלי, ר' (2005). הורות מגויסת. בתוך ח' גור (עורכת), מיליטריזם בחינוך (עמ' 322-332). בבל. סדן, א' (2009). עבודה קהילתית: שיטות לשינוי חברתי. הקיבוץ המאוחד. פלוטניק, ר' ואשל, מ' (2008). ספר הגן. הקיבוץ המאוחד.

צפדיה, א' (2010). מיליטריזם ומרחב בישראל. סוציולוגיה ישראלית, יא(2), 361-337. צפוני, ג' ושדמי-וורטמן, ש' (2010). לשם שינוי ביחד: בינוי קהילה – פיתוח הון חברתי כבסיס לקהילתיות מתחדשת. השירות לעבודה קהילתית – משרד הרווחה והשירותים החברתיים.

קימרלינג, ב' (1993). מיליטריזם בחברה הישראלית. תיאוריה וביקורת, 4, 123-141. קמחיהב, ה' (2021). היבטים קהילתיים בגן הרב-תרבותי [עבודת מוסמך]. האוניברסיטה העברית בירושלים.

רואר-סטריאר, ד' (2016). הכשרה אקדמית לעבודה סוציאלית מותאמת-הקשר עם משפחות: תובנות ואתגרים. חברה ורווחה, לו(3-4), 439-461.

שלסקי, ש', אלפרט, ב' וצבר-בן יהושע, נ' (2013). המחקר האתנוגרפי על החינוך בישראל. בתוך ב' אלפרט וש' שלסקי (עורכים), הכיתה ובית הספר במבט מקרוב: מחקרים אתנוגרפיים על חינוך (עמ' 21-66). מכון מופ"ת.

שקדי, א' (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום. רמות.

Alter, O. (2020). Community despite crisis: Report from an Israeli community kindergarten. *Betrifft Kinder*, 5(6), 10-15.

Bauman, Z. (2001). *Community: Seeking safety in an insecure world*. Polity Press.

- Bronfenbrenner, U. (1994). Ecological models of human development. In *International Encyclopedia of Education* (Vol. 3, 2nd ed., pp. 37-43). Elsevier.
- Brower, S. (2005). Community-generating neighborhoods. In B. Martens & A. G. Kuel (Eds.), *Designing social innovation: Planning, building, evaluating* (pp. 273-280). Hogrefe press. <https://doi.org/10.4324/9781351179126>
- Burrell, L. M., Adams, G. A., Durand, D. B., & Castro, C. A. (2006). The impact of military lifestyle demands on well-being, army, and family outcomes. *Armed Forces & Society*, 33(1), 43-58.
<https://doi.org/10.1177/0002764206288804>
- Clark, A., & Moss, P. (2001). *Listening to children: The Mosaic Approach*. National Children's Bureau.
- Corsaro, W. A. (2003). *We're friends, right? Inside kids' culture*. Joseph Henry Press.
- Cozza, S. J., & Lerner, R. M. (2013). Military children and families: Introducing the issue. *The Future of Children*, 23(2), 3-11.
<https://www.jstor.org/stable/23595617>
- Edwards, C. P., Gandini, L., & Forman, G. E. (2012). *The hundred languages of children: The Reggio Emilia experience in transformation* (3rd ed). ABC-CLIO Press.
- Enloe, C. (2000). *Maneuvers: The international politics of militarizing women's lives*. University of California Press.

- Freeman, C., & Vass, E. (2010). Planning, maps, and children's lives: A cautionary tale. *Planning Theory & Practice*, 11(1), 65-88.
<https://doi.org/10.1080/14649350903538079>
- Freire, P. (1992). *Pedagogy of hope: Reliving pedagogy of oppressed*. Continuum.
- Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1982). Epistemological and methodological bases of naturalistic inquiry. *Educational Technology Research and Development*, 30(4), 233-252.
<https://doi.org/10.1007/BF02765185>
- Handelman, D., & Shamgar-Hendelman, L. (2004). Celebration of the national: Holiday occasion in kindergartens. In D. Handelman (Ed.), *Nationalism and the Israeli state: Bureaucratic login in public event* (pp. 61-66). Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781003086185>
- Hart, R. A. (1981). Children's spatial representation of the landscape: Lessons and questions from a field study. In L. S. Liben, A. H. Patterson & N. Newcombe (Eds.), *Spatial representation and behaviour across the life span: Theory and application* (chapter 8, pp. 195-246). Academic Press.
- Harwood, D., & Usher, M. (1999). Assessing progression in primary children's map drawing skills. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 8(3), 222-238.
- Herman, J. F. (1980). Children's cognitive maps of large-scale spaces: Effects of exploration, direction and repeated experience. *Journal of Experimental Child Psychology*, 29, 126-143.

- Irwin, L. G., & Johnson, J. (2005). Interviewing young children: Explicating our practices and dilemmas. *Qualitative Health Research*, 15(6), 821-831. <https://doi.org/10.1177/1049732304273862>
- Mayall, B. (2002). *Towards a sociology of childhood: Thinking from children's lives*. Open University Press.
- McMillan, D. W., & Chavis, D. M. (1986). Sense of community: A definition and theory. *Journal of Community Psychology*, 14(1), 6-23. [https://doi.org/10.1002/1520-6629\(198601\)14:1<6::AID-JCOP2290140103>3.0.CO;2-I](https://doi.org/10.1002/1520-6629(198601)14:1<6::AID-JCOP2290140103>3.0.CO;2-I)
- Nadan, Y., & Roer-Strier, D. (2020). A context-informed perspective of child risk and protection: Deconstructing myths in the risk discourse. *Journal of Family Theory & Review*, 12(4), 464-477. <https://doi.org/10.1111/jftr.12393>
- Quaiser-Pohl, C., Lehman, W., & Eid, M. (2004). The relationship between spatial abilities and representations of large-scale space in children: A structural equation modeling analysis. *Personality and Individual Differences*, 36, 95-107.